

Dominik Ziarkowski

 <https://orcid.org/0000-0002-2229-5845>

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

Wydział Zarządzania

Katedra Turystyki

dominik.ziarkowski@uek.krakow.pl

PRZEWODNIKI TURYSTYCZNE W KONTEKŚCIE ROZWOJU WIEDZY O SZTUCE NA ZIEMIACH POLSKICH W XIX WIEKU¹

Abstrakt: Dawne przewodniki stanowią ważną kategorię źródeł historycznych, pozwalających zrekonstruować wiele aspektów z zakresu historii turystyki. Szczególny rozwój literatury przewodnikowej nastąpił w XIX w., kiedy wykształcił się nowoczesny typ przewodnika z opisami według tras zwiedzania i licznymi informacjami praktycznymi. Jednocześnie zawierał wiele wiadomości o zróżnicowanym charakterze, m.in. z zakresu geografii, etnologii, przyrodznawstwa, a także opisy zabytków i dzieł sztuki. Znaczenie polskich przewodników dla pisarstwa o sztuce jest bardzo duże, lecz niedoceniane. Celem autora artykułu jest określenie roli, jaką te publikacje odegrały w sferze historiografii artystycznej, a także wskazanie związku pomiędzy przewodnikami a rozwojem badań naukowych nad sztuką. Tematyka ta stanowi bez wątpienia interesujący obszar interdyscyplinarnych powiązań pomiędzy historycznym rozwojem turystyki oraz nauki, w tym wypadku historii sztuki.

Słowa kluczowe: przewodniki turystyczne, historia turystyki, historia sztuki, XIX w.

1. WPROWADZENIE

Przewodniki turystyczne stanowią odrębny gatunek literatury, wykształcony już w starożytności, czego najstarszym zachowanym w całości przykładem są słynne *Tēs Hellados periēgēsis* Pauzanasza z II w. n.e. W średniowieczu rolę przewodników odgrywały instrukcje dla pielgrzymów oraz opisy cudowności miast (*mirabilia*), zaś w epoce nowożytnej z przewodników korzystali głównie arystokraci, podejmujący edukacyjne wyprawy w ramach Grand Tour (Cuddon, 1993). Nowoczesna forma przewodnika, zawierająca oprócz opisu danego kraju czy miasta także propozycje tras zwiedzania oraz liczne informacje praktyczne, pojawiła się w XIX w. jako efekt działalności wydawniczej J. Murraya II (1778–1843) oraz K. Baedekera (1801–1859), a potem ich następców (Palmowski, 2002; Zuelow, 2016).

Polskie przewodniki zaczęły powstawać od początku XVII w. Najwcześniejsze z nich dotyczą kościołów krakowskich, jak *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie* z roku 1603, będący najstarszym polskim dziełem, w którego tytule pojawiło się słowo „przewodnik” (Duda, 1996). Poszerzona wersja tego opracowania ukazała się w roku 1647 pt. *Stołeczne miasto Krakowa kościoły i klejnoty*. Była ona wznawia-

na jako *Klejnoty stołecznego miasta Krakowa* w latach 1650, 1745 oraz 1861 (Bieniarzówna, 1974; Rożek, 1986). Oprócz tego w roku 1643 ukazał się wierszowany przewodnik po Warszawie autorstwa A. Jarzębskiego (1643; zob. też wydanie z naukowym komentarzem W. Tomkiewicza: Jarzębski, 1974). Bardziej ożywiony rozwój polskiego przewodnikopisarstwa, podobnie jak w innych krajach europejskich, nastąpił w XIX w.

Dawne przewodniki turystyczne znacznie częściej stanowią przedmiot badań historyków, kulturoznawców i badaczy turystyki, aniżeli historyków sztuki. Wydaje się to dziwne, zważywszy, że w publikacjach tych zamieszczano z reguły dużo informacji o zabytkach, muzeach i dziełach sztuki, co uprawnia do ich rozpatrywania w kontekście historiografii artystycznej. W takim ujęciu zostały one opisane, z konieczności bardzo syntetycznie, jedynie w stosownym haśle, zamieszczonym w *The Dictionary of Art* (Freitag, 1996). W opracowaniach dotyczących dziejów historii sztuki przewodniki pojawiają się sporadycznie. W globalnym ujęciu historii dyscypliny przywoływany jest najczęściej jedynie Pauzanasz (Kultermann, 1993) i J. Burckhardt (1818–1897), którego obszernie dzieło *Der Cicerone...* (1855) można traktować jako swoisty przewodnik po

sztuce Italii (Kasperowicz, 2007; 2011; Kultermann, 1993). W rekonstrukcji polskiego pisarstwa o sztuce przywoływane są natomiast jedynie przewodniki A. Grabowskiego (1782–1868) po Krakowie i okolicach (Bochnak, 1948; Górzyński, 1912; Małkiewicz, 2005). Prawie w ogóle niedostrzegany jest fakt, że autorami przewodników byli często badacze sztuki – najpierw starożytnicy², jak wspomniany Grabowski w Krakowie, F.M. Sobieszczański (1813–1878) w Warszawie, A.H. Kirkor (1818–1886) w Wilnie czy A. Schneider (1828–1880) we Lwowie, a potem historycy sztuki, jak W. Łuszczkiewicz (1828–1900) – autor najlepszego XIX-wiecznego przewodnika po Krakowie i okolicach (Łuszczkiewicz, 1875).

Celem autora niniejszego artykułu jest próba określenia znaczenia polskich przewodników XIX-wiecznych dla ówczesnej historiografii artystycznej, a także wskazanie relacji pomiędzy przewodnikami a rozwojem badań naukowych nad sztuką. Podstawowa teza zakłada, że polskie przewodniki nie powstawały w oderwaniu od ówczesnych badań nad sztuką, ale przeciwnie – były z tymi badaniami ściśle powiązane, współtworząc nurt pisarstwa o sztuce. Przedmiotem badań są wybrane przewodniki, powstałe do końca XIX w. na ziemiach polskich, czyli w granicach przedrozbiorowych. Badaniami objęto przede wszystkim publikacje zawierające dużą ilość informacji historyczno-artystycznych, a więc dotyczące miast, poszczególnych zabytków oraz muzeów (wykaz poddanych analizie przewodników, obejmujący około 60 pozycji, zamieszczony został w zestawieniu bibliograficznym na końcu artykułu).

Podstawową metodą wykorzystaną w tak ukierunkowanych badaniach nad XIX-wiecznymi przewodnikami była analiza ich tekstu, prowadzona zarówno pod kątem ilościowym (jak często i jak dużo pisano w przewodnikach o zabytkach i dziełach sztuki), jak również jakościowym (odnoszącym się zwłaszcza do sposobu opisu, stosowanych pojęć, terminologii dotyczącej stylów w sztuce itp.). Ponadto wykorzystane zostały metody porównawcze, przydatne przy zestawianiu różnych opracowań przewodnikowych oraz przy określaniu wpływu publikacji naukowych (najpierw historycznych i starożytnych, potem także historyczno-artystycznych) na treści zamieszczane w przewodnikach.

Oprócz badania źródeł posłużono się również licznymi współczesnymi opracowaniami naukowymi, dotyczącymi przewodników (zarówno polskimi, jak i zagranicznymi). Wprawdzie rzadko dotyczą one znaczenia przewodników dla rozwoju pisarstwa o sztuce, lecz informacje zawarte w tych tekstach pozwalają zarysować szerszy kontekst dla badanej problematyki. Podobnym celom służyło wykorzystanie w artykule ustaleń badaczy zajmujących się dziejami historiografii artystycznej – na stworzony przez nich ogólny obraz rozwoju wiedzy o sztuce na ziemiach polskich w XIX w.

nałożone zostały wnioski płynące z analizy treści historyczno-artystycznych, zamieszczanych w badanych przewodnikach.

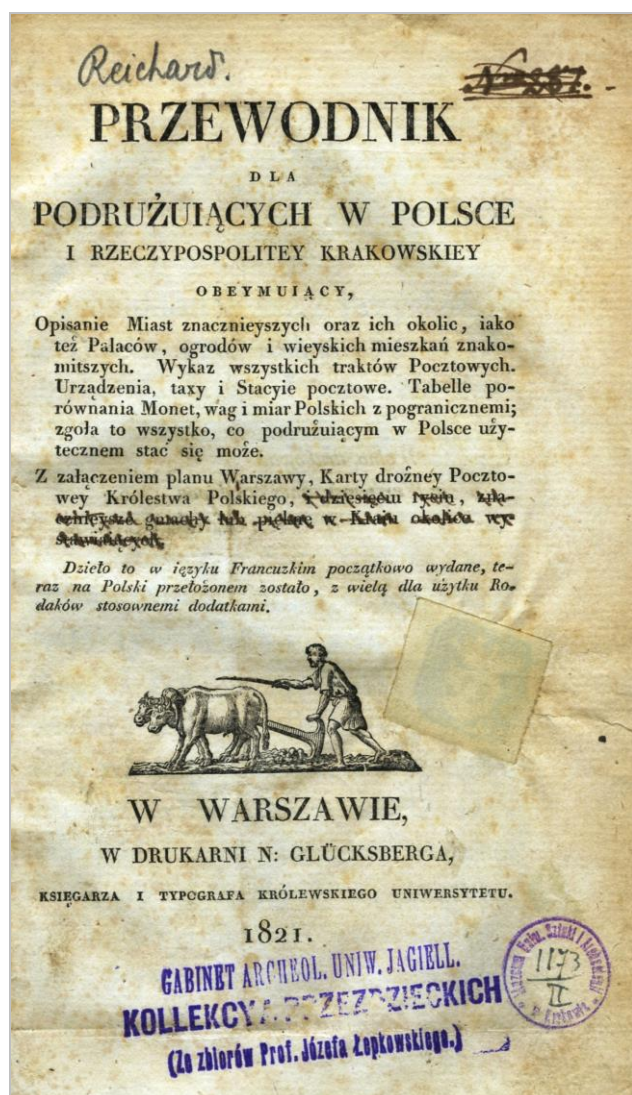
2. CHARAKTERYSTYKA ZASOBU

W ciągu XIX stulecia powstało ponad 150 polskich przewodników, które są bardzo zróżnicowane pod względem formy, treści, objętości, a także zakresu przestrzennego. Jak wykazała przeprowadzona kwerenda, ogromna większość z nich (ok. 140 publikacji) odnosiła się do ziem polskich. Największą grupę stanowią przewodniki dotyczące dużych miast, takich jak: Kraków, Warszawa, Lwów, Wilno i Poznań (Opaliński, 2013). Oprócz tego zaczęły także powstawać przewodniki po mniejszych miejscowościach (zwłaszcza uzdrowiskowych), po określonych regionach (najczęściej górskich), ale też poświęcone konkretnym obiektom, w tym zwłaszcza zabytkom. Wydawano również, choć niezbyt licznie, polskie przewodniki poświęcone zagranicy – wybranym krajom europejskim lub częściej tylko miastom, np. Paryżowi, Wiedniowi, Rzymowi czy Pradze (Ziarkowski, 2018).

Z punktu widzenia historiografii artystycznej najważniejsze były oczywiście przewodniki po miastach, zabytkach i muzeach. Chronologicznie najwcześniejszym polskim przewodnikiem XIX-wiecznym było jednak opracowanie J.W. Krasieńskiego (1783–1845), wydane w 1820 r. po francusku, a rok później także po polsku (rys. 1). Był to zarazem jedyny przewodnik po kraju, obejmujący swym zasięgiem najważniejsze miasta Galicji oraz Królestwa Polskiego, a także opisujący połączenia drogowe pomiędzy nimi. Przełomowy charakter opracowania Krasieńskiego polegał również na tym, że było ono bardzo nowoczesne pod względem konstrukcji i treści. Autor starał się nadać swojemu dziełu walory użyteczności, zamieszczając bardzo dużo informacji praktycznych (np. o domach gościnnych i zajezdnych, teatrach, jarmarkach, przydatnych adresach oraz lokalnej prasie). Nie zabrakło w nim także charakterystyki najważniejszych zabytków zlokalizowanych w opisywanych miastach (Merski, Piotrowski, 2010).

W grupie przewodników miejskich wyróżniają się bedekery po Krakowie i dotyczy to nie tylko ich liczby, ale też wczesnego czasu powstania najstarszych publikacji tego typu. Ich tworzenie zapoczątkował przywoływany już Grabowski, wydając w 1822 r. *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic*. Książeczka ta cieszyła się bardzo dużym powodzeniem zarówno wśród krakowian, jak i przyjezdnych, dlatego była później jeszcze kilkakrotnie wznawiana pod zmienionym tytułem (*Kraków i jego okolice*)³. Kolejne wydania publikacji Grabowskiego stanowiły wzorzec dla późniejszych prze-

wodników, których autorzy przejmowali z nich nie tylko konkretne informacje, ale także schemat pisania o mieście, rekonstruując najpierw jego dzieje, później opisując najważniejsze zabytki, a na końcu okolice. Do innych ważniejszych XIX-wiecznych przewodników po Krakowie można zaliczyć opracowania: Mączyńskiego (1854), Miltnera (1861), Łuszczkiewicza (1875), Bartoszewicza (1882, 1890) oraz Kleczkowskiego (1883a, 1883b).

Rys. 1. Strona tytułowa *Przewodnika dla podrużwiających w Polsce i Rzeczypospolitey Krakowskiej* J.W. Krasieńskiego z 1821 r.

Źródło: Egzemplarz z kolekcji Józefa Lępkowskiego, obecnie w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Najstarsze XIX-wieczne przewodniki poświęcone Warszawie sięgają trzeciej dekady XIX w. Niekiedy za najstarszą publikację tego typu uznaje się *Przewodnik warszawski* J. Glücksberga z 1826 r., lecz w tym wypadku tytuł jest mylący. To syntetyczne opracowanie, powstałe jako część kalendarza, ma charakter informatora dla przyjezdnych i nie może być uznane za przewo-

dnik (Cieplowski, 2001). W tym samym roku na łamach „Nowego Kalendarzyka Politycznego” opublikowany został obszerny *Opis historyczno-statystyczny miasta stołecznego Warszawy* autorstwa Ł. Gołębiowskiego (1773–1849), zawierający wszystkie najważniejsze elementy przewodnika. Warto dodać, że rok później poszerzona wersja tego dzieła została wydana w formie odrębnej książki w małym formacie, liczącej 252 strony (Gołębiowski, 1827). Kolejne przewodniki po najważniejszym mieście Królestwa Kongresowego pojawiły się w 2. połowie XIX w. (Sołtan, 1998). Do najważniejszych należały prace Sobieszczańskiego (1857), Fryzego i Chodorowicza (1873), Gomulickiego i Szmideberga (1880) czy Czajewskiego (1892, 1893, 1896). Do grupy przewodników po Warszawie należy ponadto zaliczyć *Przewodnik ilustrowany po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych* z 1897 r., gdyż dotyczy on głównie pierwszego z wymienionych w tytule miast (Łodzi poświęcono niespełna czterdzieści spośród 401 stron tekstu).

Pozostałe historyczne miasta polskie znacznie rzadziej stawały się tematem przewodników. Najstarsze opracowania przewodnikowe dotyczące innych ośrodków niż Kraków i Warszawa są też wyraźnie późniejsze. Chronologicznie w pierwszej kolejności należałoby wymienić *Obraz miasta Lublina* Sierpińskiego (1839, drugie wydanie – 1843), a także przewodniki po Wilnie tworzone przez Kirkora – najstarsze pod pseudonimem Jan ze Śliwina (1856, 1859), a kolejne już pod własnym nazwiskiem (Kirkor, 1862, 1880, 1889). We Lwowie wczesne przewodniki tworzyli Błotnicki i Schneider (1871), a także samodzielnie drugi z wymienionych (Schneider 1875), jak również Kunasiewicz (1874, 1876, 1878). Kolejne pozycje ukazały się pod koniec stulecia, m.in. w związku z organizowaną we Lwowie Powszechną Wystawą Krajową (Hollender 1894; *Ilustrowany przewodnik po Lwowie...*, 1894). Historyczne ośrodki Wielkopolski – Gniezno i Poznań, doczekały się do końca stulecia zaledwie kilku przewodników (Antoniewicz, 1882; Gdeczyk, 1877, 1891; Kozłowski, 1893, 1898). Pojedyncze opracowania przewodnikowe poświęcono ponadto Częstochowie (Romanowski, 1893; Skimborowicz, 1847), Pelplinowi (Frydrychowicz, 1895) oraz Sopotowi (Radzyński, 1892).

Z przewodnikami miejskimi ściśle wiążą się opracowania o węższym zakresie tematycznym, skupione na wybranych zabytkach (lub zespołach zabytkowych) oraz muzeach. Grupa ta jest znacznie mniej liczna, gdyż obejmuje zaledwie kilkanaście pozycji wydanych do końca XIX w. Najwięcej z nich poświęcono Wawelowi (Miłkowski, 1881; Polkowski, 1881, 1882, 1883, 1887; *Przewodnik po katedrze...*, 1863, 1870), a pojedyncze opracowania stworzono ponadto na temat: Jasnej Góry (Lompa, 1860), katedry w Poznaniu (Dorszewski, 1886), Cmentarza Powązkowskiego w Warszawie (Zieliński, 1889), pałacu w Wilanowie (Czajewski, 1893), jak również zbiorów muzealnych – Czartoryskich

w Puławach (Czartoryska, 1828) oraz Dzieduszyckich we Lwowie (Dzieduszycki, 1895).

Ważne miejsce wśród XIX-wiecznych polskich przewodników zajmują ponadto dość liczne opracowania regionalne oraz dotyczące miejscowości uzdrowiskowych. Te pierwsze koncentrowały się głównie na obszarach górskich, a przede wszystkim na Tatrach i na Podhalu. Najczęściej opisywanymi w przewodnikach uzdrowiskami były Szczawnica i Krynica, ale pojedyncze prace poświęcono także innym zdrojowiskom karpackim (Iwonicz, Rabka, Żegiestów), a także miejscowościom leżącym w Kongresówce (Busko, Nałęczów, Ojców). Ze względu na znacznie mniejszy udział wiadomości poświęconych sztuce, przewodniki te nie będą jednak szerzej omawiane⁴.

3. TREŚCI HISTORYCZNO-ARTYSTYCZNE W PRZEWODNIKACH

Informacje o dziełach architektury i sztuki stanowią immanentną część XIX-wiecznych przewodników turystycznych, mając nierzadko dominujący udział w treści tych opracowań. Stopniowo w przewodnikach krystalizowały się określone schematy opisu miast i zabytków, wprowadzano coraz bogatszą terminologię historyczno-artystyczną (zwłaszcza określenia stylów), próbowano przełamywać dominujące początkowo postrzeganie zabytków niemal wyłącznie w kontekście świadectw historycznych. Przewodniki narzucały również określone gusta artystyczne, zawierając wartościujące oceny pojedynczych wytworów i całych epok artystycznych, a ich szeroki zasięg społeczny sprawiał, że były ważnym czynnikiem procesu kształtowania kanonu zabytków narodowych.

W przypadku dominujących pod względem liczebności przewodników miejskich można zauważyć ewolucję w sposobie prezentacji zabytków. W najstarszych publikacjach stosowano układ tematyczny, przedstawiając najpierw historię danego ośrodka, a potem jego zabytki w podziale na grupy (np. osobno kościoły, cerkwie, pałace itp.), na końcu zaś charakteryzowano z reguły okolice miasta. Niekiedy szczególnie istotnym obszarom, zabytkom lub instytucjom także poświęcano osobne rozdziały. Taki schemat przyjął m.in. Grabowski w swoich przewodnikach po Krakowie. W kolejnych rozdziałach autor zamieszczał syntetyczną historię miasta, następnie jego ogólną charakterystykę topograficzną, a potem opis Akademii Krakowskiej, Zamku Królewskiego na Wawelu (rys. 2), ogromnej liczby kościołów oraz pałacu biskupiego. W końcowej części znalazły się natomiast informacje o okolicach Krakowa. Układ ten, przyjęty już w najstarszej publikacji (Grabowski, 1822), był powtarzany w kolejnych,

coraz to obszerniejszych wydaniach. Również najstarsze przewodniki po innych miastach były tworzone w oparciu o podobny schemat. Dotyczy to m.in. prac Gołębiowskiego o Warszawie czy Sierpińskiego o Lublinie.

Rys. 2. Zamek Królewski na Wawelu
od strony wschodniej, drzeworyt
Źródło: Grabowski (1866)

Alternatywnym rozwiązaniem było tworzenie opisów według proponowanych tras zwiedzania, co z pewnością ułatwiałoby użytkownikowi poznawanie danego miasta lub obszaru. Taki sposób narracji wprowadził częściowo już Krasieński (1821), opisując trasy przejazdu pomiędzy poszczególnymi miejscowościami, które ujął w swoim przewodniku. Jednakże same opisy miast również miały charakter tematyczny. W przypadku ważniejszych ośrodków, takich jak Kraków i Warszawa, obejmowały one położenie, ważniejsze zabytki (świeckie i sakralne), informacje praktyczne (dotyczące możliwości zakwaterowania lub skorzystania z innych usług), a wreszcie opis okolic. W przypadku mniejszych miejscowości opisy są znacznie bardziej zdawkowe i ograniczają się do tego, co – zdaniem autora – było warte zobaczenia.

Przewodniki po polskich miastach, zawierające opis zabytków według tras zwiedzania, zaczęły się pojawiać na początku drugiej połowy stulecia. Najwcześniejszy przykład stanowi *Kraków dawny i teraźniejszy* Mączyńskiego (1854), w którym autor – po podaniu garści wstępnych informacji – zaproponował zwiedzanie rynku, następnie otaczających go ulic, a potem spacer w kierunku Wzgórza Wawelskiego, by na samym końcu opisać pozostałe dzielnice miasta oraz jego okolice. Podobne „prowadzenie” czytelnika zgodnie z proponowanymi trasami zastosował ponadto Kirkor w najstarszych opracowaniach przewodnikowych dotyczących Wilna (Jan ze Śliwina, 1856, 1859). Co ciekawe, w swoich późniejszych przewodnikach autor zrezygnował jednak z owego układu, decydując się na bardziej tradycyjny schemat tematyczny.

W Krakowie licznym przewodnikom nadawano bardziej nowoczesny układ, zapoczątkowany przez Mączyńskiego. Ważnymi wzorcami w tym zakresie stały się opracowania Miltnera (1861), a zwłaszcza Łuszczkiewicza (1875). Sporadycznie układ tematyczny utrzymywał się jednak jeszcze przez długi czas, uświęcony być może autorytetem Grabowskiego. Świadczyć o tym może przewodnik Dąbrowskiego (1899), w którym zaletki, opisane w odrębnym rozdziale, zostały zaprezentowane w układzie alfabetycznym.

Obok Krakowa, do miast należących do pionierów wprowadzania bardziej „przewodnikowego” układu opisu zabytków należał bez wątpienia Lwów. W tym kontekście na uwagę zasługują już *Przechadzki archeologiczne po Lwowie* Kunasiewicza (1874, 1876), ułożone – zgodnie z tytułem – według proponowanych tras przejścia, jak również niektóre późniejsze opracowania, np. *Ilustrowany przewodnik po Lwowie* (1894).

W miastach położonych poza Galicją zmiany w omawianym zakresie następowały wolniej, wskutek czego tradycyjny układ tematyczny utrzymywał się tam niemal przez całe XIX stulecie. Tak było m.in. w Warszawie. Uważane za pierwszy nowoczesny przewodnik po mieście opracowanie Sobieszczańskiego z 1857 r. ma taką właśnie konstrukcję, a o jego „nowoczesności” decyduje w głównej mierze mnogość informacji praktycznych, które autor zamieścił na samym początku. Podobnie czynili również twórcy innych przewodników po stolicy. Pewien przełom nastąpił dopiero wraz z wydaniem przewodnika nakładem redakcji „Wędrowca” (*Ilustrowany przewodnik po Warszawie...*, 1893). Wprawdzie opis miasta został w nim podzielony na dzielnice, ale w ramach każdej z nich tekst „prowadzi” czytelnika po określonej trasie, a nie według koncepcji tematycznej⁵. W Poznaniu powstawało znacznie mniej przewodników, dlatego nie dziwi fakt, że nie adaptowały one nowych rozwiązań w zakresie sposobu narracji, ale konsekwentnie „trzymały się” układu tematycznego⁶.

Z punktu widzenia historiografii artystycznej kwestia kolejności opisu zabytków i dzieł sztuki nie jest jednak sprawą najważniejszą. Istotny jest przede wszystkim fakt, że w XIX-wiecznych przewodnikach zamieszczano bardzo dużo treści historyczno-artystycznych. Ważne jest ponadto, w jaki sposób opisywano budowle i wytwory artystyczne, a także na co zwracano szczególną uwagę przy ich charakterystyce. Pokazuje to bowiem bardzo wyraźnie, jak postrzegano wówczas architekturę i sztukę i co uznawano za szczególnie atrakcyjne z punktu widzenia turysty. Analiza opisów zabytków i dzieł sztuki może być także źródłem informacji o problemach ówczesnych autorów przewodników, związanych z pisaniem o sztuce, wartościowaniem poszczególnych dzieł, doбором odpowiednich terminów, w tym zwłaszcza określeń stylów. Skupienie się na tych kwestiach również pozwala, podobnie jak w przypadku układu opisu, dostrzec pewną

ewolucję, która wyrażała się w stopniowym ograniczaniu informacji historycznych na rzecz doskonalenia opisów i wprowadzania większej liczby fachowych terminów. W procesie tym można wskazać konkretne pozycje przewodników o przełomowym znaczeniu, których autorami byli najczęściej – co warto podkreślić – ówcześni badacze sztuki.

Najstarsze XIX-wieczne przewodniki dostarczały czytelnikom przede wszystkim wiadomości historycznych na temat zabytków, wzbogaconych często o zachwyty nad dawnością i rangą narodowego dziedzictwa. W publikacji Krasieńskiego można znaleźć m.in. następujące zdanie na temat katedry krakowskiej na Wawelu:

Czém u dawnych Rzymian było Kapitolium, a Pantheon we Francyi, tem iest ten święty przybytek dla serc Polaków, składem naydroższych i naychlubniejszych pamiątek szczęścia, wielkości i chwały Narodowej (Krasieński, 1821, s. 3).

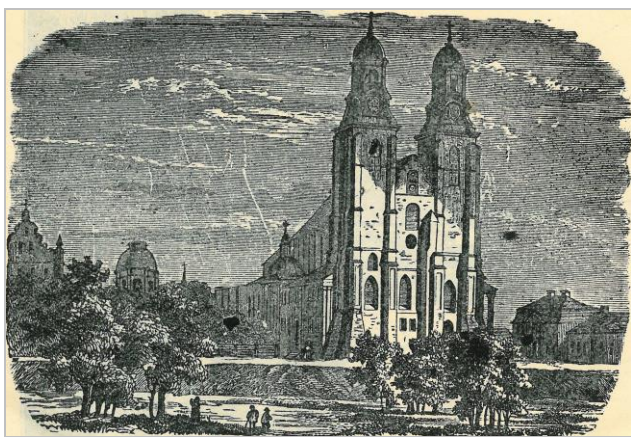
Uderzający w tych najstarszych opracowaniach przewodnikowych jest natomiast niemal zupełny brak opisu wyglądu budowli, jak również elementów ich wyposażenia. Charakterystykę danego zabytku ograniczano zazwyczaj do podkreślenia jego dawności, stwierdzenia występowania cech „starożytnych” czy wreszcie opatrzenia go jakimś pozytywnym epitetem wartościującym. Mnóstwo takich zdawkowych informacji o zabytkach Krakowa można znaleźć w przewodnikach Grabowskiego, który o Sukiennicach napisał: „Gmach ten starożytny i godny uwagi, struktury gotyckiej” (Grabowski, 1822, s. 53). Krakowski badacz niemal cały swój wysiłek ukierunkowywał na przedstawienie dziejów opisywanych zabytków. Podobne tendencje zarysowują się w innych wczesnych przewodnikach, np. w opisie Warszawy autorstwa Gołębiewskiego⁷, czy w najstarszym przewodniku po Lublinie Sierpińskiego. W tym ostatnim pojawiły się już pewne fragmenty deskryptywne, dotyczące zwłaszcza katedry, o której autor napisał:

Gmach ten zdobiłyby mógł pierwsze stolice Europy, sześć olbrzymich doryckiego porządku kolumn dźwigających na sobie wielką galerię, a nad niemi dwie wieże wysokie majestatycznie się ukazują. Wewnętrzne ściany półkolumnami w jońskim porządku, ozdobione; okrywają mistrzowskie malowidła, w guście włoskim alfresco przez Majera w roku 1757 wykonane (Sierpiński, 1839, s. 38).

Przywołane powyżej cytaty wyczerpują właściwie niezbyt obszerny zasób określeń stylistycznych, pojawiających się w przewodnikach pierwszej połowy XIX w. Stosowano wówczas sporadycznie termin „struktura gotycka” (Grabowski)⁸ lub „gust gotycki”, rzadziej „gust włoski” (Krasieński, 1821, s. 23). Znano ponadto nazwy porządków greckich, które – poza cytowanym fragmentem z przewodnika Sierpińskiego

– pojawiły się już u Gołębiowskiego (1827). Najczęściej jednak dawne budowle i inne zabytki określano uniwersalnym słowem – „starożytny”. Inną charakterystyczną cechą tych przewodników było też dążenie do inwentaryzacyjnego wymienienia jak największej liczby elementów wyposażenia kościołów oraz pałaców, często ze wskazaniem artysty lub fundatora, lecz – podobnie jak w przypadku architektury – bez ich szczegółowej charakterystyki. Uwagę niektórych autorów (m.in. Grabowskiego i Gołębiowskiego, a trochę później Mączyńskiego i Kirkora) przyciągały też zamieszczone na nagrobkach inskrypcje (często przepisywane w przewodnikach), jak również herby, które starano się zidentyfikować.

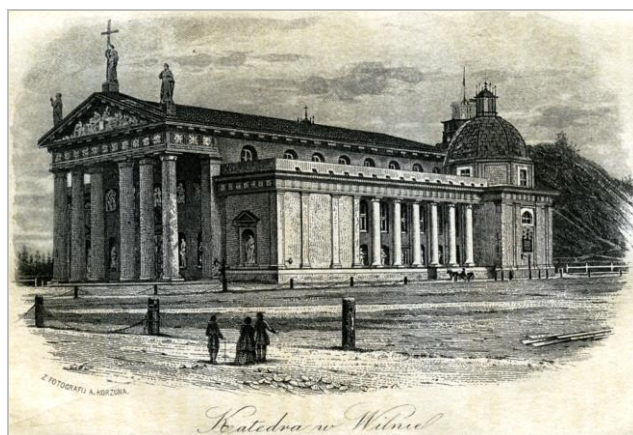
Wskazane dotychczas cechy utrzymywały się w wielu XIX-wiecznych przewodnikach aż do końca stulecia. Przykładowo ks. Gdeczyk (1877, 1891), w poświęconym w głównej mierze katedrze (rys. 3) przewodnikowi po Gnieźnie, w dalszym ciągu koncentrował się na informacjach historycznych, wymienianiu zdobiących kościoły „pomników” oraz przytaczaniu inskrypcji. Autor przewodnika po Poznaniu, wydane go drukiem u schyłku stulecia, używa jeszcze sporadycznie określenia „starożytny”, wzmiankując np. „uwagi godną starożytną kropielnicę w stylu romańskim” w kościele poddominikańskim (Kozłowski, 1893, s. 16).

Rys. 3. Katedra w Gnieźnie, drzeworyt
Źródło: Gdeczyk (1877)

Stopniowo jednak pojawiały się nowe elementy w zakresie sposobu opisywania zabytków oraz ich charakterystyki stylistycznej. Jeśli chodzi o pierwszy z wymienionych aspektów, to warto odnotować wczesne próby dokładnego i w miarę całościowego opisu najważniejszych zabytków wileńskich, podjęte przez Kirkora w jego *Przechadzkach po Wilnie*. Na szczególną uwagę zasługuje zwłaszcza opis katedry (rys. 4), który jest bardzo klarownie skonstruowany, obejmuje bowiem w pierwszej kolejności ogólny plan budowli, następnie jej wymiary podawane w łokciach, szczegółowy opis fasady (nazywanej przez autora „facyatą”), a potem deskrypcję podziałów wewnątrz, skle-

pień i wreszcie wyposażenia (Jan ze Śliwina, 1856). Istotny jest ponadto fakt, że Kirkor posługiwał się wieloma specjalistycznymi terminami, wspominając m.in. o „filarach, czyli słupach kwadratowych”, pilastrach, kolumnach, gzymsach czy „szytkateryach”. Natomiast ołtarze, nagrobki, rzeźby i obrazy nie zostały przez Kirkora dokładnie opisane, a jedynie wymienione. Autor nie używał również prawie w ogóle określeń stylistycznych (stopniowo wprowadzał je dopiero w swoich późniejszych przewodnikach), co odróżnia jego publikacje od współczesnych opracowań krakowskich oraz warszawskich.

Rys. 4. Katedra w Wilnie, litografia
Źródło: Kirkor (1862)

Do najwcześniejszych przewodników, w których na większą skalę zastosowano określenia stylistyczne, należą prace Mączyńskiego oraz Sobieszczańskiego. Wprowadzili oni, obok stosowanego już wcześniej określenia „gotycki”, wiele nowych terminów. W przewodniku Mączyńskiego po Krakowie możemy znaleźć m.in. wczesny przykład użycia „stylu romańskiego” (utożsamianego z „bizantyńskim”), który pojawił się przy opisie kościoła św. Andrzeja wraz z dość wnikliwym wyliczeniem cech charakterystycznych dla tego stylu. Autor zauważył, że zabytek ten:

[...] zachował cechę swęj odległej starożytności, bo widzimy na nim znamiona stylu przedgotyckiego zwanego bizantyńskim lub romańskim, to w wieżach, to w okienkach, których przez sklepienie wspierają cienkie słupki, to w takim zakończeniu kościoła, gdzie są małe półokrągłe arkadki pod gzymsem półkolistym (Mączyński, 1854, s. 44).

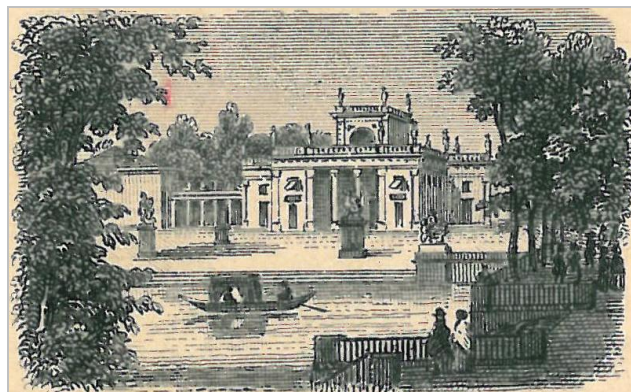
Dzieła renesansowe opisywane były jako wykonane „w guście włoskim”, w „stylu odrodzenia” lub – najczęściej – w „stylu zygmunto-wskim”. To ostatnie określenie, jak tłumaczył autor, miało stanowić polski odpowiednik „stylu odrodzenia (*renaissance*)”, a swą nazwę zawdzięcza architekturze i wystrojowi kaplicy Zygmunto-wskiej (Mączyński, 1854). „Styl zygmunto-

ski” służył Mączyńskiemu również do deskrypcji dzieł późniejszych, jak np. nagrobka króla Stefana Batorego, wykonanego „przez rzeźbiarza Santi Guci mieszcza- nina krakowskiego” (Mączyński, 1854, s. 146). Dzieła pochodzące z XVII oraz XVIII w. były najczęściej po- strzegane jako powstałe w okresie upadku sztuki. Ilustruje to m.in. fragment opisu kaplicy bpa Konar- skiego, w której „Konarski ma nagrobek w pięknym stylu zygmunto-wskim, Szaniawski zaś w stylu zepsu- tym XVIII w.” (Mączyński, 1854, s. 153).

Dużo określeń stylistycznych pojawiło się w prze- wodniku Sobieszczańskiego po Warszawie z roku 1857, a zwłaszcza w napisanym również przez niego roz- dziale o zabytkach miasta, zamieszczonym w prze- wodniku Fryzego i Chodorowicza. Sobieszczański używał m.in. takich terminów, jak: „styl ostrołuko- wy”, który utożsamiał – na zasadzie synonimu – z go- tyckim, oraz „styl lub gust odrodzenia (*renaissance*)” (Fryze, Chodorowicz, 1873). Co ciekawe, ten drugi ter- min był stosowany również w odniesieniu do budowli klasycyzującego nurtu baroku, np. kościoła Sakramen- tek, który miał jednocześnie reprezentować „styl toskań- ski”, podobnie jak kościół Przemienienia Pańskiego (Fryze, Chodorowicz, 1873). Oprócz tego Sobieszczań- ski operował pojęciem „stylu klasycznego”, którym obejmował zarówno niektóre budowle z końca XVII w. (kościół św. Krzyża), jak i o wiek późniejsze, m.in. pałac w Łazienkach (rys. 5). Nazwy wielkich stylów historycznych były ponadto wykorzystywane do two- rzenia charakterystyki budowli XIX-wiecznych, jak m.in. kościół prawosławny Świętej Trójcy – w stylu odrodzenia (Sobieszczański, 1857) lub w stylu „klas- sycznym” (Fryze, Chodorowicz, 1873) – czy kościół św. Stanisława Biskupa na Woli – w stylu romańskim (Fryze, Chodorowicz, 1873). Co ciekawe, Sobieszczań- ski unikał natomiast terminów „barok” oraz „rokoko”, choć niewątpliwie je znał, o czym świadczą pojedyn- cze przykłady ich użycia. O kościele Opieki św. Józefa (Wizytek) napisał, że „należy do rodzaju rokoko” (Fryze, Chodorowicz, 1873, s. 12), zaś kościół parafial- ny w Wilanowie został określony przez autora jako „renaissance włoski”, ale „wpadający już nieco w ba- rocco” (Fryze, Chodorowicz, 1873, s. 97).

Pozycją o trudnym do przecenienia znaczeniu dla polskiej literatury przewodnikowej było opracowanie Łuszczkiewicza, dotyczące Krakowa i jego okolic. Ten znany malarz i badacz sztuki dokonał wielu uzu- pełnień i sprostowań informacji podawanych przez wcześniejszych autorów. Stworzone przez niego opisy najważniejszych zabytków są wprawdzie syntetyczne, ale za to całościowe i bardzo fachowe. Obfitują ponad- to w liczne terminy stylistyczne, wśród których znaj- duje się także „barocco”, będące synonimem degrada- cji sztuki, czego przykład znajdujemy m.in. w opisie wnętrza wawelskiej kaplicy Wazów, rażącego „złym smakiem ozdób w guście barocco” (Łuszczkiewicz,

1875, s. 52). Trzeba podkreślić, że przewodnik Łuszcz- kiewicza stał się wzorcem dla późniejszych publikacji tego typu, podobnie jak teksty Sobieszczańskiego były inspiracją dla autorów przewodników po Warszawie.

Rys. 5. Pałac w Łazienkach, staloryt
Źródło: Sobieszczański (1857)

Zapewniło to przewodnikom po tych miastach względnie wysoki poziom, tym bardziej że niektórzy z ich twórców interesowali się – zawodowo lub czę- ściej tylko amatorsko – sztuką. Najlepszym przykła- dem w tym względzie jest *Przewodnik po Krakowie i okolicy* (1891) – zbiorowe dzieło pod redakcją J. Ro- stafińskiego, w którym opisy zabytków, jak również rozdział zatytułowany *O stylach zabytków Krakowa* przygotował historyk sztuki W. Demetrykiewicz (1859–1937)⁹. W Warszawie aparat pojęciowy wypracowa- ny przez Sobieszczańskiego przejął i wzbogacił lite- rat W. Czajewski (1857–1922), który dodatkowo podjął się klasyfikacji obrazów znajdujących się w galerii wi- lanowskiej. Przy każdym z nich znalazło się literowe oznaczenie jednej ze szkół – bolońskiej, francuskiej, flamandzkiej, florenckiej, holenderskiej, hiszpańskiej, nie- mieckiej, staroniemieckiej, neapolitańskiej, rzymskiej, włoskiej lub weneckiej (Czajewski, 1893).

W przewodnikach poświęconych innym miastom rozwój w zakresie opisu zabytków i dzieł sztuki postę- pował nieco wolniej, ale również można zauważyć stopniową ewolucję, uwidaczniającą się zwłaszcza w za- kresie stosowania określeń dotyczących stylu. W prze- wodniku po Lwowie Antoniego Schneidera z połowy lat 70. XIX stulecia występuje ich już całkiem sporo. Szczególnie często pojawia się termin „bizantyński”, gdyż autor używał go zarówno do charakterystyki architektury cerkiewnej, np. cerkwi wołoskiej czy ka- tedry ormiańskiej (w tym drugim przypadku jako „styl mieszany ormiańsko-bizantyński”; Schneider, 1875, s. 66), jak również jako synonimu stylu romań- skiego. W krótkim opisie kościoła Matki Bożej Śnieżnej zamieszczona została informacja, iż jest to „najdaw- niejszy zabytek budowli we Lwowie, postawiony około roku 1342 w stylu na pół bizantyńskim i gotyckim”

(Schneider, 1875, s. 68). Dzieła architektury nowożytnej, bez względu na czas powstania, były natomiast najczęściej charakteryzowane jako powstałe w „stylu włoskim”, choć np. kościół Jezuitów z początku XVII w. został uznany za zbudowany w stylu odrodzenia (Schneider, 1875).

Przewodniki wydane u schyłku stulecia cechują się już przeważnie rozbudowanym aparatem pojęciowym, który – jak można przypuszczać – przejmowano nie tylko z wcześniejszych opracowań przewodnikowych, ale także z prac naukowych, m.in. monografii poszczególnych miast czy zabytków. Kwestie te zostaną szerzej omówione w dalszej części artykułu.

4. PRZEWODNIKI WOBEC ROZWOJU BADAŃ NAD SZTUKĄ

Poczynione dotychczas ustalenia skłaniają do przeprowadzenia, na podstawie literatury na ten temat, syntetycznej rekonstrukcji rozwoju badań nad sztuką na ziemiach polskich w XIX w. Na tym tle można będzie wykazać, w jakim stopniu przewodniki turystyczne nadążały za rozwojem badań historyczno-artystycznych, a także spróbować określić wzajemne powiązania pomiędzy owymi badaniami oraz treściami zamieszczanymi w przewodnikach.

Na ziemiach polskich rozwój badań nad sztuką dawną był mocno utrudniony ze względu na sytuację polityczną (podział kraju przez zaborców). Mimo to już w pierwszej połowie XIX w. zaczął rozwijać się tzw. ruch starożytniczy, którego geneza wywodziła się jeszcze z historyzmu okresu stanisławowskiego oraz ówczesnych zamiłowań kolekcjonerskich (Kowalczyk, 1981, s. 157). Starożytnictwo określano w XIX w. również mianem archeologii lub archeologii narodowej, a badacze starożytników cechował szeroki zakres zainteresowań, obejmujący – poza sztuką – także inne przejawy kultury (Polanowska, 1995, s. 22 i 37). Szczególnie charakterystycznym rysem badań starożytniczych było traktowanie zabytków przede wszystkim w kategoriach dokumentów historycznych. Pozostawało to w zgodzie z postulatem wybitnego uczonego J. Lelewela (1786–1861), który dzielił źródła historyczne na trzy kategorie: przekazy ustne, przekazy pisane oraz „pomniki”, czasami zamiennie nazywane przez niego także zabytkami (Polanowska, 1995). O podporządkowaniu starożytnictwa historii pisał w 1840 r. Ż. Pauli (1814–1895):

Starożytności jako pierwsza postawa dziejów każdego narodu, należą niezaprzeczenie do najciekawszych i najważniejszych przedmiotów naukowych. One to obznajamiają badacza z niejednym ciekawym szczegółem przeszłości i dają czy to pisarzowi, czy to ar-

tyście wierne wyobrażenie życia domowego i publicznego przodków (Pauli, 1840; z przedmowy).

W takim właśnie duchu, z dominującym udziałem wiadomości historycznych o zabytkach, utrzymane są najważniejsze opracowania starożytnicze. Do nich należą obszerne monografie, takie jak: dwutomowy *Opis starożytnej Polski* Świąckiego (1816, drugie wydanie: 1828), *Starożytna Polska* Balińskiego i Lipińskiego (trzy tomy wydane w latach 1843–1846) czy utrzymane w podobnej konwencji dzieło Wiślickiego (t. 1–2: 1850; t. 3: 1853).

Powstawały oczywiście również bardziej szczegółowe prace, tworzone przez zainteresowanych sztuką historyków, filologów, estetyków oraz geografów. W Krakowie na tym polu największe zasługi położył wielokrotnie już wspominany historyk samouk Grabowski. Oprócz niego działali także historycy, tacy jak J.S. Bandkie (1768–1833) i J. Muczkowski (1795–1858). Teorią sztuki i zagadnieniami inwentaryzacji zabytków zajmował się K. Kremer (1812–1860), architekt i brat znanego uczonego J. Kremiera (1806–1875), który wykładał estetykę i historię sztuki w Szkole Sztuk Pięknych. Wymienić należy ponadto geografę i krajoznawcę W. Pola (1807–1872) (Ślewiński, 1956).

Silne było także warszawskie środowisko starożytników, działających około połowy XIX stulecia. Do tego grona należeli m.in.: A. Przeddziecki (1814–1871), E. Rastawiecki (1804–1874), J. Bartoszewicz (1821–1870), B. Podczaszyński (1822–1876), K. Stronczyński (1809–1896) czy F.M. Sobieszczański (Kowalczyk, 1981). Warto nadmienić, że Stronczyński zasłynął jako kierownik delegacji, zajmującej się inwentaryzacją zabytków Królestwa Polskiego, przeprowadzoną w latach 1844–1855¹⁰. Natomiast Sobieszczański, postać kluczowa również w kontekście warszawskich przewodników turystycznych, przygotował pierwszą syntezę sztuki polskiej, opublikowaną w dwóch tomach w ostatniej dekadzie pierwszej połowy XIX w. (Sobieszczański, 1847, 1849).

Starożytnictwo rozwijało się także na terenie Wielkopolski, a ważnym organem, w którym zamieszczano teksty o zabytkach, było wydawane w latach 1839–1849, czasopismo „Przyjaciel Ludu”. Publikował w nim m.in. historyk J. Moraczewski (1802–1855), założyciel Towarzystwa Zbieraczy Starożytności Krajowych w Szamotułach (działało w latach 1840–1846), a także inicjator wydania dwutomowej encyklopedii pt. *Starożytności polskie* (1842–1852). Wspomnieć należy także hr. Raczyńskiego (1786–1845), autora *Wspomnień Wielkopolski* (1842) (zawierających opisy i ryciny zabytków z tego obszaru), jak również jego protegowanego, historyka J. Łukaszczyka (1799–1873), zajmującego się dziejami Poznania, a także kościołami z terenu diecezji poznańskiej. W Poznaniu prężnie działała księgarnia K. Żupańskiego, w której wydano m.in. pracę Lelewela o średniowiecznych drzwiach w Płocku i Gnieźnie

nie (1857). W roku ogłoszenia drukiem tej publikacji udało się ponadto utworzyć Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, w którego roczniku ukazywały się także teksty o zabytkach sztuki (Karłowska-Kamzowa, 1996).

Istotnym problemem w badaniach starożytnych był fakt, że przeważnie nie traktowały one zabytków i dzieł sztuki jako autonomicznego przedmiotu badań, koncentrując się raczej, jak już wcześniej wspomniano, na rekonstrukcji ich dziejów. Próby uczynienia ze sztuki głównego tematu opracowań naukowych były niekiedy podejmowane, lecz ich autorzy musieli zmagać się z brakiem metodologii badań historyczno-artystycznych oraz niedostatkiem fachowej terminologii w języku polskim. Jako bardzo wczesny przykład można wskazać wydaną w 1815 r. pracę *O sztuce u dawnych, czyli Winkelman polski* autorstwa S.K. Potockiego (1755–1821), wskazującą już w tytule źródło inspiracji. Trudno jednak uznać tego autora za historyka sztuki, choć takie tezy są niekiedy stawiane (por.: Ekielska-Mardal, 2012; Gregorowicz-Metz [Rucinska], 2012).

Bez wątplenia do rozwoju badań nad sztuką przyczyniły się opracowania monograficzne, takie jak: synteza sztuki polskiej Sobieszczańskiego, *Słownik malarzów polskich* Rastawieckiego (trzy tomy wydane w latach 1850–1857) oraz *Wzory sztuki średniowiecznej i z epoki Odrodzenia w dawnej Polsce* Rastawieckiego i *Przezdzieckiego* (1853–1862). Mimo wszystko opracowania te w sporym stopniu tkwią jednak nadal w tradycjach starożytnych, które próbują czasem przełamywać poprzez wprowadzanie porównań z innymi dziełami sztuki lub niezbyt licznych określeń stylistycznych. Przykładowo w *Wiadomościach historycznych o sztukach pięknych w dawnej Polsce* Sobieszczański utożsamiał styl romański z „bizanckim”, gotyk nazywał stylem germańskim, zaś całą sztukę nowożytną kwalifikował do stylu odrodzenia (Kowalczyk, 1981, s. 170). Zresztą sami uczeni często akcentowali swoje nakierowanie na historyczny aspekt badań nad sztuką, jak Rastawiecki, który w przedmowie do pierwszego tomu swojego *Słownika malarzów* przyznawał, że jego opracowanie jest bardziej „historycznym aniżeli krytycznym”, dodając dalej: „staralem się przeto o nagromadzenie ile być mogło dokładne szczegółowych wiadomości, oszczędniejszym będąc w sądach samych” (Rastawiecki, 1850, s. II).

Można zatem stwierdzić, że środowisko warszawskie wykonało pewien krok w kierunku wykształcenia naukowej historii sztuki, lecz po klęsce powstania styczniowego rola tego środowiska niepomniernie zmalała (Białostocki, 1987). Dalszy rozwój dyscypliny stał się wobec tego udziałem Krakowa. W ramach Akademii Umiejętności powstała tam Komisja Historii Sztuki (1873), zaś utworzoną w 1882 r. uniwersytecką Katedrę Historii Sztuki objął M. Sokołowski (1839–1911) – pierwszy polski badacz, który uzyskał habilitację z historii sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim,

po wcześniejszych studiach m.in. w Paryżu i Wiedniu, gdzie wprawdzie zgłębiał prawo oraz historię, ale miał okazję zetknąć się również ze środowiskiem historyków sztuki (Kalinowski, 1990; Kunińska, 2014; Małkiewicz, 2005). To Sokołowski, wspólnie ze starszym od siebie W. Łuszczkiewiczem, uznawani są za twórców „krakowskiej szkoły historii sztuki” i w ogóle za prekursorów tej nowej wówczas dyscypliny (Mutheius, 2012, s. 93).

Oczywiście powstanie Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności nie oznaczało automatycznego wygaszenia badań starożytnych na rzecz nowoczesnej historii sztuki. Jak zauważył Kalinowski, wśród członków założycieli Komisji nie było osób mających wykształcenie z zakresu historii sztuki. Byli za to przedstawiciele innych dziedzin, jak filozof J. Kremer, profesor archeologii średniowiecznej J. Lępkowski (1826–1894), konserwator zabytków P. Popiel (1807–1892) czy historyk literatury i krytyk literacki L. Siemieński (1807–1877). Z nich wszystkich najbardziej z historią sztuki związany był profesor malarstwa i rysunku Szkoły Sztuk Pięknych W. Łuszczkiewicz (Kalinowski, 1996). Na łamach „Sprawozdań Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” publikowano także prace typowo starożytne, lecz powoli metodologia badań ewoluowała w stronę historii sztuki, co było głównie zasługą Sokołowskiego. Warto też dodać, że Komisja Historii Sztuki odegrała doniosłą rolę w życiu naukowym całego kraju, gdyż do swoich prac zapraszała uczonych z pozostałych zaborów, jak również organizowała na tamte ziemie wycieczki naukowe (Kalinowski, 1996). W efekcie około 1900 r. historia sztuki była już dyscypliną naukową dość dobrze zakorzenioną na ziemiach polskich, wykładaną na uniwersytetach w Krakowie i we Lwowie, gdzie w 1893 r. utworzono Katedrę Historii Sztuki (Małkiewicz, 1996). Nie ulega wątpliwości, że działalność i osiągnięcia Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności promieniowały także na obszar zaborów pruskiego i rosyjskiego.

Ogólnie rozwój badań nad sztuką na ziemiach polskich w XIX w. polegał na ewolucji podejścia do zabytków i dzieł sztuki – od traktowania ich wyłącznie w kategoriach źródeł historycznych w kierunku coraz większego zainteresowania formą, genezą artystyczną, związkami z innymi dziełami powstałymi w danej epoce itp. Z tego względu konieczne było tworzenie bardziej rozbudowanych opisów budowli, rzeźb i obrazów, a także stosowanie fachowej terminologii, w tym zwłaszcza coraz szerszego repertuaru określeń stylistycznych. Próbując dokonać analizy rozwoju pisarstwa o sztuce na łamach XIX-wiecznych przewodników, łatwo dostrzegamy, że pewne zjawiska zachodziły tutaj równolegle z postępowaniem badań historyczno-artystycznych.

Warto zauważyć, że najstarsze przewodniki, powstałe w pierwszej połowie XIX w. oraz na początku drugiej

połowy tego stulecia, mają wybitnie starożytny charakter. Dominują w nich informacje historyczne na temat zabytków, przy częstym braku podjęcia próby ich opisu, lub też ograniczeniu charakterystyki danej budowli do stwierdzenia o jej dawności albo występowaniu cech „starożytnych”. Autorzy tych przewodników lubowali się ponadto w przepisywaniu inskrypcji, identyfikowaniu herbów, zaś w przypadku dzieł malarstwa starali się rozpoznać temat, ale poza tym nie opisywali wzmiankowanych malowideł.

Owo ściśle powiązanie przewodników z nurtem badań starożytnych nie może budzić zdziwienia, jeśli zważymy, że autorami najważniejszych przewodników byli ówcześni starożytnicy, jak: Grabowski, Gołębiowski, Mączyński, Kirkor czy Sobieszkański. Niektóre z ich opracowań przewodnikowych cechują się bardziej naukowym niż popularnym charakterem, zwłaszcza przewodniki Grabowskiego, których tekst został wsparty licznymi przypisami. Inni autorzy, rezygnując z robienia przypisów, relacjonowali w tekście opinie innych badaczy. Przykładowo Kirkor w swoich przewodnikach po Wilnie wielokrotnie powoływał się na prace M. Balińskiego oraz J.I. Kraszewskiego.

Pierwszym autorem, który w swojej twórczości dokonał dość wyraźnego rozróżnienia pomiędzy opracowaniem naukowym a bardziej popularnym w formie przewodnikiem, był Mączyński. W 1845 r. wydał on trzytomową *Pamiętkę z Krakowa* – dzieło naukowe, z licznymi przypisami, szeroko omawiające dzieje i zabytki miasta. Dziewięć lat później ukazał się natomiast bardziej syntetyczny przewodnik, z układem treści ułatwiającym poruszanie się po grodzie Kraka. W przedmowie autor zawarł bardzo interesujące stwierdzenie:

aby dogodzić przedstawionej potrzebie wydania książki mogącej służyć Rodakom do poznania tego drogiego nam miasta, przerobiłem Pamiętkę z Krakowa, pomnażając ją wiadomościami nowo nabytymi, wskazaniem publicznych zakładów, prywatnych zbiorów i przeglądem okolic, a skracając streszczeniem historyi i dawnych opisów, to zaś wszystko stosownie do pojęcia jakie mam o książce odpowiadającej wyżej wskazanemu celowi (Mączyński, 1854, s. XIII).

Dzięki opisanemu zabiegowi udało się zapewnić przewodnikowi wysoki poziom merytoryczny, przy jednoczesnym dostarczeniu przybywającym do miasta wielu informacji praktycznych oraz zachowaniu poręcznego formatu.

Jednakże nawet w drugiej połowie XIX w. zdarzało się, że przewodniki nie były tylko i wyłącznie uproszczoną wersją prac naukowych, lecz na ich łamach mógł dokonywać się rozwój w sposobie charakterystyki zabytków i dzieł sztuki. Interesujący pod tym względem jest *casus* Sobieszkańskiego, który – jak wcześniej wspomniano – w swojej syntezie sztuki polskiej dość oszczędnie operował określeniami stylistycznymi, na-

tomiast ich zasób znacznie rozwinął w przewodnikowych opisach Warszawy. Można zatem postawić tezę, że w przypadku tego badacza przewodniki turystyczne były niejako polem ewolucji i wzbogacania aparatu pojęciowego, przejmowanego zresztą następnie przez innych autorów przewodników po Warszawie. Niektórzy z nich, jak zwłaszcza Czajewski i Gomulicki, starali się ów aparat poszerzać, wprowadzając również terminy zaczerpnięte zapewne z innych opracowań.

Postępujący w ostatniej ćwierci XIX w. rozwój profesjonalnych badań z zakresu historii sztuki przyczynił się do definitywnego „przejścia” literatury przewodnikowej z pozycji prac współtworzących naukowy (starożytny) nurt pisarstwa o sztuce do grupy opracowań o charakterze popularnym, czerpiących z dorobku prac naukowych, choć też nie zawsze za nimi nadążających. To przeciwstawienie publikacji naukowych przewodnikom, zaakcentowane – jak pamiętamy – po raz pierwszy przez Mączyńskiego, bardzo wyraźnie pojawiło się w przedmowie do innego przewodnika po Krakowie, stworzonego przez Łuszczkiewicza. Autor przyznał, że większą satysfakcję sprawia mu tworzenie dzieł naukowych, natomiast: „Forma Przewodnika niedozwala na rozszerzenie wiadomości o Krakowie, bo nieznosi cytat i polemiki nieodłącznych od pracy krytycznej” (Łuszczkiewicz, 1875, s. VI). Zapewne to nie przypadek, że stwierdzenie takie sformułował jeden z pierwszych polskich historyków sztuki.

Łuszczkiewicz był też ostatnim ważnym w XIX w. badaczem sztuki, który napisał przewodnik turystyczny, co też w pewien sposób jest symbolem „rozejścia się” naukowej literatury na temat sztuki z opracowaniami przewodnikowymi. Autorzy kolejnych przewodników powtarzali informacje o zabytkach zamieszczone we wcześniejszych publikacjach przewodnikowych, ale sięgali również do prac historyków sztuki, a także starszych opracowań starożytnych. Informują o tym wykazy literatury zamieszczone w niektórych przewodnikach. Za przykład mogą posłużyć przewodniki „kolejowe” po Galicji, zawierające zaskakująco dużo informacji historyczno-artystycznych. W najstarszej tego rodzaju publikacji, wydanej w 1886 r., znajduje się obszerny rozdział o Lwowie (prawie 120 stron), a w wykazie źródeł widnieją przewodniki Kunasiewicza, Schneidera i Dzeduszyckiego, ale również liczne opracowania starożytne (m.in. Balińskiego i Lipińskiego, Święckiego oraz Moraczewskiego) (*Przewodnik z Krakowa do Lwowa...*, 1886). Jeszcze ciekawszy pod tym względem jest przewodnik Smólskiego (1844–1911), w którym do opisu Krakowa wykorzystano najważniejsze spośród wcześniejszych przewodników po mieście (m.in. Łuszczkiewicza i Bartoszewicza), jak również *Opis starożytnej Polski* Święckiego oraz pracę o Muzeum Czartoryskich autorstwa Sokołowskiego (Smólski, 1893).

5. PODSUMOWANIE

Przeprowadzona analiza polskich przewodników turystycznych z XIX w., choć z konieczności – wobec ogromu materiału – selektywna, wykazała, iż publikacje te należy traktować jako ważny składnik XIX-wiecznej historiografii artystycznej. Wiadomości o zabytkach i dziełach sztuki zamieszczane w przewodnikach odzwierciedlają rozwój w badaniach historyczno-artystycznych, wyrażający się w coraz bardziej fachowych i nasyconych terminami stylistycznymi opisach. Oczywiście nie wszystkie przewodniki w równym stopniu skupiały się na sztuce, gdyż było to głównie domeną omówionych w artykule publikacji poświęconych historycznym ośrodkom miejskim. Warto jednak dodać, że treści historyczno-artystyczne zamieszczane były niekiedy także w przewodnikach po uzdrowiskach, m.in. przy opisie propozycji wycieczek¹¹.

Przewodniki po miastach, opisujące liczne kościoły, pałace i inne zabytki, adaptowały również sposób wartościowania poszczególnych wytworów i całych epok stylistycznych. Uwidacznia się to zwłaszcza w krytycznym stosunku do baroku, prezentowanym konsekwentnie przez Łuszczkiewicza, ale również przez niektórych innych autorów przewodników, m.in. Czajewskiego, piszącego o „epoce rozwielenionego barokka” (Czajewski, 1892, s. 21) w odniesieniu do figur z Ogrodu Saskiego w Warszawie, czy M. Dąbrowskiego, ubolewającego nad tym, że duża część krakowskiego kościoła św. Andrzeja została „zepszecona barokiem” (Dąbrowski, 1899, s. 47–48). Takie postrzeganie sztuki XVII i XVIII w. nie było oczywiście polską specyfiką, lecz odzwierciedlało dość uniwersalne trendy europejskie. Ich wyrazicielem był m.in. Burckhardt, który w swojej słynnej książce *Der Cicerone...* (1855) określił barok niezbyt chlubnym mianem „zdziczałego renesansu” (Bałus, Krasny, 2007, s. 21).

Na szczególnie mocne podkreślenie zasługuje fakt, że w XIX w. przewodniki były publikacjami o znacznie większych aniżeli współcześnie ambicjach, często tworzonymi przy udziale znawców sztuki. Stwierdzenie to dotyczy nie tylko rodzimych opracowań, ale także najbardziej uznanych wówczas wydawnictw Murraya i Baedekera, które zatrudniały badaczy historii kultury do pisania odpowiednich rozdziałów w „produkowanych” przez siebie przewodnikach. Dla Baedekera pisywali teksty m.in. historycy sztuki: C. Gurlitt (1850–1938) oraz A. Springer (1825–1891), a także historyk T. Mommsen (1817–1903) (Koshar, 1998). Oprócz tego wymienić można R. Kekulé (1839–1911), który napisał wstępny artykuł o antycznej sztuce Grecji (*Griechenland*, 1893), oraz historyka i architekta E. Freemana (1823–1892), którego wstęp o dziejach architektury angielskiej został zamieszczony w przewodniku po Wielkiej Brytanii z 1897 r. (Bruce, 2010). Jednym z autorów

współpracujących z wydawnictwem Murraya był natomiast znany badacz przeszłości F. Palgrave (1788–1861), który opracował przewodnik po północnej Italii, wydany w 1842 r. (Palmowski 2002; Parsons, 2007). Fakt tworzenia przewodników przez licznych polskich badaczy sztuki, wymienionych w artykule, wpisywał się zatem w bardziej ogólny trend w tym zakresie.

W kontekście znaczenia polskich przewodników wydanych w XIX w. dla historiografii artystycznej szczególnie istotne wydaje się spostrzeżenie, że najstarsze publikacje przewodnikowe tworzyły właściwie główny nurt ówczesnego piarstwa o sztuce, natomiast przewodniki drukowane pod koniec stulecia bazowały już w znacznie większym stopniu na popularyzacji wiedzy z zakresu historii sztuki. Postępująca specjalizacja w badaniach nad sztuką miała bardzo duże znaczenie dla przewodników, niejako wyrzucając je poza nawias głównego nurtu literatury historyczno-artystycznej. Oczywiście, przewodniki nadal informowały o zabytkach i dziełach sztuki, lecz już coraz bardziej na zasadzie wtórnej popularyzacji ustaleń historyków sztuki. Nie oznacza to jednak, że te późniejsze opracowania przewodnikowe nie są ważne dla dziejów piarstwa o sztuce. Ich znaczenie polegało na przyswajaniu wiedzy historyczno-artystycznej i czynieniu jej przystępną dla licznego grona odbiorców. Ogólnie zatem można stwierdzić, iż XIX-wieczne przewodniki stanowią również interesujący przedmiot badań nad dziejami historiografii artystycznej, a rola takich publikacji w tym względzie zasługuje na większe niż dotychczas docenienie.

PRZYPISY

¹ Artykuł powstał w ramach grantu przyznanego autorowi przez Narodowe Centrum Nauki (numer projektu badawczego: 2017/25/B/HS3/00041).

² Starożytnicy to badacze zajmujący się zabytkami i innymi przejawami dziedzictwa kulturowego przeszłości, traktowanymi przede wszystkim jako źródła historyczne. Szczegółowa charakterystyka nurtu badań starożytniczych zostanie przedstawiona w dalszej części artykułu.

³ Za życia autora ukazało się pięć wydań, ostatnie w 1866 r. Kolejna edycja została opublikowana u schyłku stulecia – w 1900 r.

⁴ Charakterystykę przewodników górskich znaleźć można w poświęconych im opracowaniach: Kolbuszewski (1981, 1990); Staffa (1990). Na temat przewodników po uzdrowiskach zob.: Opaliński (2008); Ziarkowski (2016).

⁵ Fakt ten jest godny odnotowania zwłaszcza w kontekście opinii wyrażonej przez S. Cieplowskiego, że gotowe scenariusze wycieczek pojawiły się w warszawskich przewodnikach dopiero na początku XX w. Por. Cieplowski (2001).

⁶ W poszczególnych przewodnikach występuje bardzo podobny podział na dużą liczbę rozdziałów, wśród których do najobszerniejszych należą poświęcone kościołom oraz budowlom świeckim. Zob.: Antoniewicz (1882); Kozłowski (1893, 1898).

⁷ W tym wypadku znamienity jest opis katedry św. Jana, na który składają się informacje historyczne oraz wyliczenie naj-

ważniejszych elementów wyposażenia (ołtarze, obrazy, nagrobki itp.), bez próby ich charakterystyki. Zob. Gołębiowski (1827).

⁸ Warto dodać, że w swoich późniejszych przewodnikach Grabowski, wprawdzie ze sporymi oporami, adaptował również inne terminy stylistyczne, określając np. kaplicę Zygmuntowską na Wawelu terminem „renaissance”. Zob. Grabowski (1866).

⁹ Informację o tym zamieszczono w przedmowie przewodnika, zob. Rostański (1891).

¹⁰ Zob. na ten temat: Walicki (1931), a z nowszych opracowań: Kowalczyk (2009), Ziarkowski (2013).

¹¹ W przewodnikach po Szczawnicy z reguły opisywano polskie zamki w Czorsztynie i Niedzicy. Szczególnie dużym udziałem treści historyczno-artystycznych cechowały się ponadto przewodniki po okolicach Ojcowa, który na przełomie XIX i XX w. pełnił funkcję uzdrowiska. Zob. na ich temat: Ziarkowski (2009).

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Antoniewicz, F. [Jerzykowski, A.] (1882). *Przewodnik po Poznaniu zawierający kolorowaną mapę miasta, ciekawsze w nim zdarzenia, opis publicznych gmachów i potrzebniejsze wskazówki*. Poznań: Druk i Nakład Fr. Tomaszewskiego.
- Baliński, M., Lipiński, T. (1843–1846). *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. T. 1–3. Warszawa: Nakładem S. Orgelbranda Księgarza.
- Bartoszewicz, K. (1882). *Przewodnik po Krakowie i jego okolicach z dodaniem planu miasta, informacji, adresów i ogłoszeń*. Kraków: Nakładem K. Bartoszewicza.
- Bartoszewicz, K. (1890). *Przewodnik po Krakowie z dodaniem opisu okolic, licznych informacji i 600 adresów instytucji i osób zajmujących wybitniejsze stanowiska*. Kraków: Nakładem K. Bartoszewicza.
- Błotnicki, E., Schneider, A. (1871). *Przewodnik po mieście Lwowie. Wydany staraniem komitetu zawiązanego na przyjęcie gości z Wielkopolski, Prus, Szląska i Krakowa, przybyłych na zjazd do Lwowa dnia 13 sierpnia 1871*. Lwów: Druk i lit. Kornela Pillera.
- Burckhardt, J. (1855). *Der Cicerone: Eine Anleitung zum Genuss der Kunstwerke Italiens*. Basel: Schweighauserische Verlagsbuchhandlung.
- Czajewski, W. (1892). *Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892*. Warszawa: Drukiem Pawła Szymanowskiego.
- Czajewski, W. (1893). *Ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach. Willanów, Czerniaków, Morysin, Gucin, Natolin. Wraz ze szczegółowym spisem 1000 obrazów z galerii willanowskiej*. Warszawa: Nakładem własnym W. Czajewskiego.
- Czajewski, W. (1896). *Ilustrowany przewodnik po Warszawie z planem miasta*. Warszawa: Drukiem Pawła Szymanowskiego.
- Czartowska, E. [Izabela]. (1828). *Poczet pamiątek zachowanych w Domu Gotyckim w Puławach*. Warszawa: W Drukarni Banku Polskiego.
- Dąbrowski, M. (1899). *Przewodnik krakowski dla uczestników II Zjazdu Dziennikarzy Słowiańskich*. Kraków: Nakładem Komitetu II Zjazdu Dziennikarzy Słowiańskich.
- Dorszewski, K. (1886). *Katedra poznańska. Przewodnik i pamiątka dla zwiedzających tę pierwszą świątynię archidiecezjalną. Z 2 rycinami*. Poznań: Nakładem i czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego.
- Dzieduszycki, W. (1895). *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*. Lwów: Nakładem Muzeum im. Dzieduszyckich.
- Frydrychowicz, R. (1895). *Przewodnik ilustrowany po Pelplinie i jego kościołach*. Toruń: Nakładem Autora.
- Fryze, F., Chodorowicz, I. (1873). *Przewodnik po Warszawie i jej okolicach na rok 1873/4 z mapą miasta, mappami kolei żelaznych i drzeworytami*. Warszawa: W Drukarni Gazety Lekarskiej.
- Gdeczyk, S. (1877). *Przewodnik historyczny po Gnieźnie i jego kościołach*. Gniezno: Nakładem Autora, Drukiem J.B. Langiego.
- Gdeczyk, S. (1891). *Przewodnik historyczny po Gnieźnie i jego kościołach*. Wydanie drugie poprawione, rozszerzone i 5 rycinami ozdobione. Poznań: Nakładem Autora, Czcionkami Drukarni Kuryera Poznańskiego.
- Glücksberg, J. (1826). *Przewodnik warszawski*. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga.
- Gołębiowski, Ł. (1827). *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*. Wydanie drugie poprawione, znacznie pomnożone i rozszerzone. Warszawa: Nakładem i drukiem N. Glücksberga.
- Gomulicki, W., Szmideberg, I. (1880). *Ilustrowany przewodnik po Warszawie ozdobiony planem miasta, widokami piękniejszych gmachów i miejscowości, galerją typów warszawskich i szkicami charakterystycznymi. Rok pierwszy*. Warszawa: W Drukarni Jana Noskowskiego.
- Grabowski, A. (1822). *Historyczny opis miasta Krakowa i jego okolic*. Kraków: Nakładem i Drukiem Józefa Mateckiego.
- Grabowski, A. (1866). *Kraków i jego okolice*. Wydanie piąte znacznym przyczynkiem wiadomości rozszerzone, z 57 drzeworytami, widokiem i planem miasta. Kraków: Nakładem Księgarni D.E. Friedleina.
- Hollender, A.J. (1894). *Ilustrowany przewodnik po Lwowie, wraz z planami miasta Lwowa, powszechnej wystawy roku 1894, teatru hr. Skarbka, teatru letniego, kolei konnej i elektrycznej*. Lwów: Nakładem firmy S. Gabriel i J. Chlebownik.
- Ilustrowany przewodnik po Lwowie i Powszechnej Wystawie Krajowej wydany przez Towarzystwo dla Rozwoju i Upiększenia Miasta* (1894). Lwów: Z drukarni Wł. Łozińskiego.
- Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta* (1893). Warszawa: Nakład Redakcji „Wędrowca”.
- Jan ze Śliwina [Kirkor, A.H.] (1856). *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wilno: Drukarnia A. Marcinowskiego.
- Jan ze Śliwina [Kirkor, A.H.] (1859). *Przechadzki po Wilnie i jego okolicach*. Wydanie drugie, poprawne, dopiskami uzupełnione i planem miasta ozdobione. Wilno: Nakład Maurycego Orgebranda.
- Jarzębski, A. (1643). *Gosciniac abo Krotkie Opisanie Warszawy z okolicznościami iey Dla Kompaniey Dworskiej przez Adama Jarzębskiego Muzykã I.K.M., Budownicego Uiądzowskiego Wydany*. Warszawa.
- Jarzębski, A. (1974). *Gościńiec abo krótkie opisanie Warszawy*. Opracował i wstępem opatrzył W. Tomkiewicz. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Kirkor, A.H. (1862). *Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi, oraz do granic na Kowno i Warszawę*. Wilno: Nakładem i drukiem A.H. Kirkora.
- Kirkor, A.H. (1880). *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*. Wydanie drugie przejrane i powiększone. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.
- Kirkor, A.H. (1889). *Przewodnik po Wilnie i jego okolicach z wykazaniem historycznym najbliższych stacyj kolei żelaznych*. Wydanie drugie podług wydania w roku 1880. Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego.
- Kleczkowski, A. (1883a). *Najnowszy przewodnik po Krakowie i okolicach A. Napierkowskiego z dodaniem wszelkich wiadomości i objaśnień niezbędnych dla podróżnych, oraz spisu znaczniejszych zakładów kąpielowych w Galicyi*. Kraków: Nakładem A. Napierkowskiego.
- Kleczkowski, A. (1883b). *Najnowszy ilustrowany przewodnik po Krakowie i jego okolicach A. Napierkowskiego, z dodaniem wszelkich*

- wiadomości i objaśnień niezbędnych dla podróżnych, oraz spisu znaczniejszych zakładów kąpielowych w Galicji. Zdobiony 50 rycinami, oraz ogólnym widokiem Krakowa. Kraków: Nakładem A. Napierkowskiego.
- Kozłowski, K. (1893). *Przewodnik po Poznaniu i okolicy z ilustracjami i planem miasta*. Poznań: Nakładem K. Kozłowskiego.
- Kozłowski, K. (1898). *Przewodnik po Poznaniu i okolicy z ilustracjami i planem miasta*. Poznań: Czcionkami Drukarni Dziennika Poznańskiego.
- Krasiński, J.W. (1821). *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*. Warszawa: W Drukarni N. Glücksberga.
- Kunasiwicz, S. (1874). *Przechadzki archeologiczne po Lwowie*. Issue 1. Lwów: Skład Główny „Księgarnia Polska”.
- Kunasiwicz, S. (1876). *Przechadzki archeologiczne po Lwowie*. Issue 2 and 3. Lwów: Skład Główny „Księgarnia Polska”.
- Kunasiwicz, S. (1878). *Wilda przewodnik po Lwowie z zarysem historii miasta*. Lwów: Nakładem Karola Wilda.
- Lompa, J. (1860). *Przewodnik dokładny dla odwiedzających święte, od wieków cudami słynące miejsce w obrazie Najświętszej Maryi Panny na Jasnej Górze w Częstochowie*. Warszawa: Nakładem A. Dzwonkowskiego, druk Glücksberga.
- Luszczkiewicz, W. (1875). *Ilustrowany przewodnik po Krakowie i jego okolicach z dodaniem wszelkich wiadomości i objaśnień potrzebnych dla podróżnych oraz opisu wszystkich znaczniejszych zdrojowisk w Galicji*. Kraków: Księgarnia i Wydawnictwo „Czytelni Ludowej” A. Nowolecki.
- Mączyński, J. (1854). *Kraków dawny i teraźniejszy z przeglądem jego okolic*. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha.
- Miltner, H.O. (1861). *Przewodnik po Krakowie i jego okolicach, z dodaniem instrukcji dla jadących do Szczawnicy, Krynicy, Swoszowic i Wieliczki*. Kraków: Nakładem Juliusza Wildta.
- Milkowski, W. (1881). *Wawel. Katedra, zamek, biskupstwo. Z wydawnictwa dzieła: „Kraków Święty” (Z dodatkiem informacji dla zwiedzających Kraków)*. Kraków: Nakład i własność Księgarni Katolickiej Dra Władysława Milkowskiego.
- Pauli, Ż. (1840). *Starożytności galicyjskie*. Lwów: Nakładem Autora.
- Polkowski, I. (1881). *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.
- Polkowski, I. (1882). *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*. Wyd. 2. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.
- Polkowski, I. (1883). *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*. Wyd. 3. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.
- Polkowski, I. (1887). *Przewodnik dla zwiedzających skarbiec katedralny na Wawelu*. Wyd. 4. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Spółki.
- Przewodnik ilustrowany po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych* (1897). Warszawa: Nakład i druk Emila Skińskiego.
- Przewodnik po katedrze krakowskiej* (1863). Kraków: Nakład i druk J. Bendorffa.
- Przewodnik po katedrze krakowskiej* (1870). Kraków: Nakład J. Bendorffa, drukarnia Czasu.
- Przewodnik z Krakowa do Lwowa, Podhorzec, Podwołoczysk, Brodów, Słobody Rungurskiej, Czerniowiec i po Lwowie* (1886). Lwów: Nakładem Towarzystwa Politechnicznego we Lwowie.
- Radzyński, W. [Kulski, W.] (1892). *Przewodnik po Copotach i okolicy poprzedzony krótkim rysem dziejów okolicznego wybrzeża*. Gdańsk: Nakładem i drukiem Bernarda Milskiego.
- Rastawiecki, E. (1850). *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*. T. 1. Warszawa: Nakładem Autora, W Drukarni S. Orgelbranda Księgarz i Typografa.
- Romanowski, F. (1893). *Przewodnik po Częstochowie dla pątników i turystów z dodaniem wiadomości o przemyśle i handlu*. Kraków: Nakładem i drukiem W. Korneckiego.
- Rostafiński, J. (red.) (1891). *Przewodnik po Krakowie i okolicy wydany przez Komitet VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich a opracowany zbiorowemi siłami pod redakcją przewodniczącego Komitetu dr. J. Rostafińskiego*. Nakładem komitetu VI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. Kraków: druk Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Schneider, A. (1875). *Przewodnik po Lwowie*. Wydanie drugie z planem miasta Lwowa. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta.
- Sierpiński, S.Z. (1839). *Obraz miasta Lublina*. Warszawa: W Drukarni Maxymiliana Chmielewskiego.
- Sierpiński, S.Z. (1843). *Historyczny obraz miasta Lublina*. Warszawa: Nakładem Autora.
- Skimborowicz, H. (1847). *Przewodnik dla zwiedzających Częstochowę*. Warszawa: W Drukarni Józefa Ungera.
- Smólski, G. (1893). *Przewodnik ilustrowany po ces. król. austr. kolejach państwowych na szlakach: Kraków – Sucha, Sucha – Żywiec – Zwardoń, Skawina – Oświęcim*. Wiedeń: Drukiem i nakładem drukarni i zakładu artystycznego „Steyrermühl”.
- Sobieszczański, F.M. (1847). *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawniej Polsce*. T. 1. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda Księgarza i Typografa.
- Sobieszczański, F.M. (1849). *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawniej Polsce*. T. 2. Warszawa: Nakładem i drukiem S. Orgelbranda Księgarza i Typografa.
- Sobieszczański, F.M. (1857). *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*. Warszawa: Główny Skład w Kantorze Drukarni Gazety Codziennej.
- Święcki, T. (1816). *Opis starożytny Polski*. T. 1–2. Warszawa: Nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego Jego Królewskiej Mości Nadwornych Drukarzy i Księgarzy.
- Wiślicki, J. (1850–1853). *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*. T. 1–3. Warszawa: W Drukarni Gazety Codziennej.
- Zieliński, K.W. (red.) (1889). *Przewodnik po Cmentarzu Powązkowskim*. Issue 1. Warszawa: druk W. Ratyński.

Opracowania

- Bałus, W., Krasny, P. (2004). Wiek XIX wobec baroku. Dwie strony medalu. W: K. Brzezina, J. Wolańska (red.), *Barok i barokizacja. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków 3–4 XII 2004* (s. 17–37). Kraków: Universitas.
- Białostocki, J. (1987). Historia sztuki. W: B. Suchodolski (red.), *Historia nauki polskiej*. T. IV: 1863–1918. Part III (s. 674–702). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk.
- Bieniarzówna, J. (1974). Wiekowe tradycje miłośnictwa Krakowa. *Rocznik Krakowski*, 45, 11–18.
- Bochnak, A. (1948). *Zarys dziejów polskiej historii sztuki*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Bruce, D.M. (2010). Baedeker: The perceived ‘inventor’ of the formal guidebook – A bible for travellers in the 19th century. W: R.W. Butler, R.A. Russel (red.), *Giants of tourism* (s. 93–110). Wallingford: CABI.
- Cieplowski, S. (2001). O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych. *Almanach Muzealny*, 3, 203–213.
- Cuddon, J.A. (1993). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 3rd ed. Cambridge: Blackwell Reference.
- Duda, J. (1996). Przewodniki po Krakowie (do 1914 r.). Książki, ich autorzy i wydawcy. *Rocznik Krakowski*, 62, 53–87.
- Ekielska-Mardal, A. (2012). Dilettanti and the scientific workshop of the first Polish art historian. Italian art in the eyes of Stanisław Kostka Potocki during his journey between 1795 and 1797. W: J. Malinowski (red.), *History of art history in Central*

- Eastern and South-Eastern Europe. T. 1 (s. 39–45). Toruń: Society of Modern Art & Tako Publishing House.
- Freitag, W.M. (1996). Guidebook. W: J. Turner (red.), *The Dictionary of Art*. T. 13 (s. 807–813). London: Macmillan Publishers Limited.
- Górzyński, W. (1912). *Rozwój historii sztuki wśród innych narodów i w Polsce*. Włocławek: Drukarnia Dyecezalna.
- Gregorowicz-Metz [Rucinska], A. (2012). Stanisław Kostka Potocki – The first Polish art historian and his ideas about art in O sztuce u dzisiejszych (On the art of the Moderns). W: J. Malinowski (red.), *History of art history in Central, Eastern and South-Eastern Europe*. T. 1 (s. 47–53). Toruń: Society of Modern Art & Tako Publishing House.
- Kalinowski, L. (1990). Marian Sokołowski. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Historii Sztuki*, 19, 11–35.
- Kalinowski, L. (1996). Dzieje i dorobek naukowy Komisji Historii Sztuki Akademii Umiejętności 1973–1952 oraz powstanie Katedry Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego 1882. W: A.S. Labuda (red.), *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.* (s. 22–57). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Karłowska-Kamzowa, A. (1996). Polskie starożytnictwo i nauczanie dziejów sztuki w Wielkopolsce w XIX w. W: A.S. Labuda (red.), *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.* (s. 74–91). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kasperowicz, R. (2007). Jacob Burckhardt i Józef Kremer. W: J. Maj (red.), *Józef Kremer (1806–1875)* (s. 301–310). Kraków: Universitas.
- Kasperowicz, R. (2011). Józef Kremer. Wstęp. W: J. Kremer, *Wybór pism estetycznych* (s. VII–XXI). Wprowadzenie, wybór i opracowanie R. Kasperowicz. Kraków: Universitas.
- Kolbuszewski, J. (1981). Górskie przewodniki (Uwagi o współczesności i tradycji gatunku). *Litteraria, Series A*, 13, 141–158.
- Kolbuszewski, J. (1990). Od „spisków” do przewodników. Przemiany formy i funkcji narracji przewodnikowej. W: M. Staffa (red.), *XI Sympozjum KTG. Najstarsze polskie przewodniki górskie* (s. 5–18). Kraków: PTTK Zarząd Główny Komisja Turystyki Górskiej.
- Koshar, R. (1998). “What ought to be seen”: Tourists’ guidebooks and national identities in modern Germany and Europe. *Journal of Contemporary History*, 33, 323–340.
- Kowalczyk J. (1981). Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczystych. W: J. Maternicki (red.), *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów* (s. 157–202). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kowalczyk, J. (2009). Kazimierz Stronczyński i jego dzieło o inwentaryzacji zabytków. W: J. Kowalczyk (opracowanie), *Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855)*. T. I: *Ogólne Sprawozdanie Delegacji* (s. 279–359). Warszawa: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie Gabinet Rycin, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków.
- Kultermann, U. (1993). *The history of art history*. New York: Abaris Books.
- Kunińska, M. (2014). *Historia sztuki Mariana Sokołowskiego*. Kraków: Universitas.
- Malkiewicz, A. (1996). Historia sztuki na Uniwersytecie Lwowskim. W: A.S. Labuda (red.), *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.* (s. 58–73). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Malkiewicz, A. (2005). *Z dziejów polskiej historii sztuki. Studia i szkice*. Kraków: Universitas.
- Merski, J., Piotrowski, J.P. (2010). *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych po Polsce*. Warszawa: Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Muthesius, S. (2012). The beginnings of the „Cracow school of art history. W: J. Malinowski (red.), *History of art history in Central, Eastern and South-Eastern Europe*. T. 1 (s. 91–99). Toruń: Society of Modern Art & Tako Publishing House.
- Opaliński, D. (2008). Z bedekerem po zaborach. Podróż w dawnych przewodnikach turystycznych. W: E. Ichnatowicz (red.), *Podróż i literatura 1864–1914* (s. 525–536). Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Opaliński, D. (2013). *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*. Wydanie drugie Krosno: Ruthenus.
- Palmowski, J. (2002). Travels with baedeker – The guidebook and the middle classes in Victorian and Edwardian Britain. W: R. Koshar (red.), *Histories of leisure* (s. 105–130). Oxford–New York: Berg.
- Parsons, N.T. (2007). *Worth the detour. A history of the guidebook*. New Baskerville: Sutton Publishing.
- Polanowska, J. (1995). *Historiografia sztuki polskiej w latach 1832–1863 na ziemiach centralnych i wschodnich dawnej Rzeczypospolitej: F.M. Sobieszcański, J.I. Kraszewski, E. Rastawiecki, A. Przędziński*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Sztuki.
- Rożek, M. (1986). *Mirabilia Urbis Cracoviae. Krzysztofory*. *Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, 13, 49–53.
- Sołtan, A. (1998). Prawobrzeżna Warszawa w przewodnikach po mieście (XIX–XX w.). *Kronika Warszawy*, 1–4, 15–41.
- Staffa, M. (1990). Najdawniejsze przewodniki sudeckie w języku polskim. W: M. Staffa (red.), *XI Sympozjum KTG. Najstarsze polskie przewodniki górskie* (s. 19–36). Kraków: PTTK Zarząd Główny Komisja Turystyki Górskiej.
- Ślewiński, W. (1956). Starożytnictwo małopolskie w latach 1800–1850. *Sztuka i Krytyka*, 7 (1–2), 255–284.
- Walicki, M. (1931). *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*. Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki Politechniki Warszawskiej.
- Ziarkowski, D. (2009). Przekaz treści historyczno-artystycznych w przewodnikach po Dolinie Prądnika. W: P. Krasny, D. Ziarkowski (red.), *Sztuka i podróżowanie. Studia teoretyczne i historyczno-artystyczne* (s. 159–178). Kraków: Proksenia.
- Ziarkowski, D. (2013). Inwentaryzacja zabytków Królestwa Polskiego a system ochrony dziedzictwa kulturowego w Rosji w pierwszej połowie XIX w. W: J. Malinowski, I. Gavrash, N. Mizerniuk-Rotkiewicz (red.), *Polska – Rosja: Sztuka i historia. Sztuka polska, sztuka rosyjska i polsko-rosyjskie kontakty artystyczne do początku XX w. / Польша – Россия: Искусство и история. Польское искусство, российское искусство и польско-российские художественные контакты до начала XX века / Poland – Russia: Art and history. Polish art, Russian art and Polish-Russian artistic relations to the beginning of XX century*, „Sztuka Europy Wschodniej”. T. 1 (s. 193–205). Warszawa–Toruń: Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata & Wydawnictwo Tako.
- Ziarkowski, D. (2016). Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki. W: J. Kosiewicz, E. Małolepszy, T. Drozdek-Małolepsza (red.), *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce i w Europie* (s. 265–279). Częstochowa: Akademia Jana Długosza w Częstochowie.
- Ziarkowski, D. (2018). Przewodniki a rozwój nowoczesnej turystyki w XIX wieku. *Turystyka Kulturowa*, 7, 23–42.
- Zuelow, E.G.E. (2016). *A history of modern tourism*. London: Palgrave.

Artykuł wpłynął:

13 marca 2019 r.

Zaakceptowano do druku:

30 kwietnia 2019 r.